

De freudiaanse verspreking en coördinatie*

door J. van Heerden**

Niet elke freudiaanse verspreking komt tot uiting in een onwelgevormde zin en omgekeerd hoeft niet elke verstoring van het normale taalgebruik een psychoanalytische verklaring. Op menige verspreking – in freudiaanse zin – is immers syntactisch en semantisch niets aan te merken. Een uitspraak wordt dan pas door een gebrek aan overeenstemming met de kontekst of situatie als een verspreking herkend. Met het uiten van een zin als

(1) *Ik sluit hierbij de vergadering*

wekt de voorzitter bevreemding en hilariteit, wanneer hij daarmee de bijeenkomst opent. Er is dan sprake van een verspreking, omdat de opmerking te vroeg kwam, maar taalkundig bezien is er geen reden om de zin af te wijzen, daar hij geheel in overeenstemming met de regels van de grammatica is geformeerd. Van de andere kant hoeft niet elke hapering in het taalgebruik en niet elke onwelgevormdheid een psychanalytische interpretatie. Een syntactisch onwelgevormde of semantisch anomale zin kan in het ene geval een freudiaanse verspreking zijn en in het andere geval niet, omdat de onwelgevormdheid ook kan berusten op een verschil in kennis van de taal tussen verschillende sprekers, die zich van de zin kunnen bedienen. Een uitspraak als

(2) *Hij heb te weinig succes*

kan een verspreking zijn, wanneer de spreker geacht moet worden het Algemeen Beschaafd Nederlands te beheersen, maar bij niet elke spreker mag dat worden verondersteld. Ook bij onwelgevormde zinnen is het afhankelijk van de kontekst en de situatie of er sprake kan zijn van een verspreking in psychoanalytische zin. Evenzo wordt benadrukt – en wel door Freud zelf –, dat ook indien er wel een verspreking geconstateerd kan worden, deze nog niet altijd een psychoanalytische interpretatie behoeft. Dat geldt voor

* Met dank aan P. Vijn voor advies.

** J. van Heerden studeerde wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam met als specialisatie taal filosofie. Hij is thans aan dezelfde universiteit als wetenschappelijk hoofdmedewerker verbonden aan de vakgroep Methodenleer van het Psychologisch Laboratorium. Van zijn hand verschenen eerder artikelen in *De Psycholoog* en *het Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*.

alle vergissingen. Freud schrijft daarover:

„Nochmals sei betont, dass wir nicht behaupten, – und für unsere Zwecke der Behauptung nicht bedürfen, – dass jede einzelne vorkomende Fehlleistung sinnreich sei, wiewohl ich das für wahrscheinlich halte. Es genügt, wenn wir einen solchen Sinn relativ häufig bei den verschiedenen Formen der Fehlleistung nachweisen.“ (Freud, 1933, p. 58).

Binnen de psychoanalyse wordt aan sommige versprekingen zin verleend door bij de spreker een andere opinie te veronderstellen, dan hij bewust naar voren wilde brengen. Freud ziet daarbij af van enige linguïstische of fysiologische beschrijving. Het is binnen de psychoanalyse niet relevant, of de verspreking berust op bijvoorbeeld de anticipatie van klanken, die nog niet zijn geuit of de perseveratie van klanken, die reeds zijn voortgebracht. Evenmin is het voor de psychoanalyse van belang, dat versprekingen relatief vaak voorkomen in situaties van vermoeidheid. Het gaat bij de psychoanalytische interpretatie immers slechts om een reconstructie van de psychische noodzaak, waardoor de verspreking onvermijdelijk werd.

Ongeacht of men de psychoanalytische verklaring van de verspreking aanvaardbaar acht, kan men zich afvragen welke linguïstische beschrijving het beste bij de opvatting van Freud past. De psychoanalyse stelt, dat een verspreking betekenis kan hebben, omdat de spreker daarin verraadt wat hij eigenlijk wilde zeggen in tegenstelling tot wat hij overeenkomstig zijn rol of taak had moeten zeggen. Een verspreking krijgt zin, omdat aangenomen mag worden, dat de spreker een opinie huldigt, die hij aanvankelijk geheel onuitgesproken wilde laten. Daarbij is het mogelijk, dat de spreker zich heel goed bewust is, dat hij de verborgen mening aanhangt. Het kan echter ook zo zijn, dat hij zich daarvan niet bewust is en dat pas wordt na geduldige analyse van zijn verspreking. In ieder geval neemt de psychoanalyse aan, dat er altijd minstens twee meningen in het geding zijn, die op het kritieke moment strijden om de voorrang. Meestal wordt daarbij verondersteld, dat de verborgen opinie sociaal minder wenselijk is en daarom wordt onderdrukt. Juist omdat hij moet worden onderdrukt, laat hij zich op een onbewaakt moment toch gelden. Het gaat dus steeds om twee of meer opinies, oordelen of gedachten, die vaak inhoudelijk strijdig zijn. De linguïstische beschrijving, die hierbij het beste lijkt te passen is de zinscoördinatie. Het is aannemelijk te maken dat coördinatie de algemene linguïstische structuur weergeeft van de verspreking in psychoanalytische zin, ook van versprekingen waar syntactisch of semantisch niets op aan te merken is. Enkele voorbeelden ter illustratie:

(3) *Ik haat u welkom*

moet, indien de uiting van (3) geldt als verspreking, opgevat worden als de coördinatie van twee zinnen, bijvoorbeeld:

(3a) *Ik heet u welkom*

(3b) *Ik haat u*

Opgemerkt moet worden, dat zonder informatie uit de context en situatie en zonder navraag bij de spreker niet is vast te stellen uit welke zinnen een zin als (3) is samengesteld. Maar op basis van de theoretische aannames van de psychoanalyse moet naar een coördinatie gezocht worden, die de twee rivaliserende gedachten weergeeft in twee zinnen, die tot één zijn samengevoegd. Evenzo is los van spreker en situatie op basis van een gegeven zin, die een verspreking bevat, niet te zeggen welk van de samenstellende elementen de opinie weergeeft, die van de spreker overeenkomstig zijn rol werd verwacht en welke de opinie weergeeft die hij niet bij machte was te onderdrukken. In (3) kan dus zowel (3a) als (3b) de mening bevatten, die de spreker eigenlijk liever onuitgesproken had gelaten. De situatie kan er naar zijn dat de conventie een onbeleefdheid zoals weergegeven in (3b) niet toestaat. Maar het kan ook zijn, dat de spreker in een ruzie-achtige situatie verkeert, waarin een krasse opmerking geen opzien zou baren. De toehoorder zou (3b) verwachten, maar de spreker is mogelijkwijs zo gecharmeerd door het vooruitzicht op een pittig meningsverschil, dat hij de gedachte zoals gegeven in (3a) niet weet te onderdrukken. Evenzo zou

(4) *Zijn onbegrip is slechts chronisch*

onder aanname dat het hier om een verspreking gaat, het resultaat van een coördinatie kunnen zijn van

(4a) *Zijn onbegrip is slechts tijdelijk*

(4b) *Zijn onbegrip is chronisch*

Uitspraken zoals (3) en (4) vallen als verspreking op, omdat zij syntactisch onwelgevormd of semantisch anomaal zijn. Men kan er een linguïstische beschrijving van geven, die de structuur van coördinatie veronderstelt. Daarbij heeft ook deletie plaats gevonden. Als dit de beste linguïstische beschrijving van de freudiaanse verspreking is, dan zou hij ook van toepassing moeten zijn op versprekingen, die slechts opvallen omdat zij in de situatie niet passen en niet omdat de zinnen zelf ongrammaticaal zijn. Het is geheel in de lijn van de psychoanalytische verklaring om ook in die gevallen als linguïstische beschrijving de zinscoördinatie te kiezen. Een zin als

(1) *Ik sluit hierbij de vergadering*

is, uitgesproken bij het begin van een bijeenkomst, op te vatten als het resultaat van coördinatie, waarbij één samenstellend deel in zijn geheel gedeleerd is. Zin (1) moet dan beschreven worden als samengesteld uit

(1a) *Ik sluit hierbij de vergadering*

(1b) *Ik open hierbij de vergadering*

waarbij (1b) in zijn geheel vervalft.

Of formeel weergegeven:

$x_1 + x_2 \dots + x_n; y_1 + y_2 \dots + y_n \rightarrow x_1 + x_2 \dots + x_n + y_0$
waarbij de verzameling $Y_{def.} y_0 + \{y_1 + y_2 \dots + y_n\}$
en vanzelfsprekend $y_0_{def.} Y - \{y_1 + y_2 \dots + y_n\}$

Wanneer men (1) niet als coördinatie van (1a) en (1b) opvat, is er van een verspreking geen sprake, hooguit van een niet toepasselijke handeling, waarvoor een veelheid van oorzaken kan worden aangevoerd, bijvoorbeeld dat de voorzitter niet weet dat de vergadering nog moet worden geopend. Een soortgelijke analyse kan toegepast worden op een voorbeeld door Freund ontleend aan O. Rank:

'Ein Vater, der keinerlei patriotisches Gefühl besitzt und seine Kinder auch von diesem ihm überflüssig erscheinenden Empfinden frei erziehen will, tadelt seine Söhne wegen ihrer Teilnahme an einer patriotischen Kundgebung und weist ihre Berufung auf das gleiche Verhalten des Onkels mit den Worten zurück: 'Gerade dem sollt ihr nicht nacheifern; der ist ja ein Idiot. Das über diesen ungewohnten Ton des Vaters erstaunte Gesicht der Kinder macht ihm aufmerksam, dass er sich versprochen habe, und entschuldigend bemerkt er: Ich wollte natürlich sagen Patriot.' (Freud, 1912, p. 66).

Ook hierbij is de passende linguïstische beschrijving, dat de verspreking in zin

(5) *Der ist ja ein Idiot*

een coördinatie is van de zinnen

(5a) *Der ist ja ein Idiot*

(5b) *Der ist ja ein Patriot*

Zin (5) moet wel bestaan uit een coördinatie van (5a) en (5b), omdat er anders geen reden is voor de vader zich te verontschuldigen met beroep op een andere opinie, die bij hem ook aanwezig was.

Freud heeft er nadrukkelijk op gewezen, dat men in een verspreking vaak het omgekeerde zegt van wat men bedoelt. Dat blijkt doorgaans door het optreden van de ontkenning. Ook in dat geval is de meest bevredigende descriptie een coördinatie van de stellende en bijpassende ontkennende zin, waarbij de complete deletie van één der samenstellende zinnen optreedt.

Zo moet

(6) *Ik vind u niet indrukwekkend*

aangenomen dat er bij het uiten van (6) een verspreking plaats vindt, opgevat worden als de coördinatie van

(6a) *Ik vind u indrukwekkend*

(6b) *Ik vind u niet indrukwekkend*

Het stellen van coördinatie is vooral zeer vruchtbaar bij versprekingen, waarbij een nieuw woord gevormd is, dat als herkomst twee normale woorden verraadt. Om nogmaals een voorbeeld van Freud zelf te noemen (Freud, 1933, p. 37):

(7) *Das draut noch einen Monat*

laat zich goed beschrijven als de coördinatie van

(7a) *Das dauert noch einen Monat*

(7b) *Das ist traurig*

In het algemeen geldt dat in de psychoanalyse de verspreking geweten wordt aan de interferentie van twee gedachten. 'Sie sehen aus diesen Beispielen, dass auch diese dunkleren Fälle des

Versprechens sich durch, das Zusammentreffen, die Interferenz, zweier verschiedener Redeabsichten erklären lassen.' (Freud, 1933, p. 37). Het linguïstische pendant daarvan kan gevonden worden in de coördinatie van twee zinnen. Daarbij omvat de deletie doorgaans meer elementen dan de zinscoördinatie normaliter toelaat. De deletie omvat altijd het voegwoord, waarvoor als psychologische verklaring gegeven kan worden, dat de spreker weliswaar zinnen combineert, maar deze niet beide gezegd wil hebben. Overeenkomstig zijn rol of taak wil hij de ene zeggen en overeenkomstig zijn privé opvattingen de andere.

In de psychoanalytische handboeken krijgt de verspreking van alle vergissingen doorgaans de meeste aandacht. Andere 'Fehlleistungen', zoals verkeerd verstaan en verkeerd lezen, kunnen analoog aan de verspreking geanalyseerd worden. Bij de beschrijving van de linguïstische structuur kan men dezelfde procedure zonder enig bezwaar navolgen. Ook hier kan de verspreking als een soort paradigma gelden.

Wanneer iemand een opmerking verkeerd blijkt te hebben verstaan en wanneer die fout als een vergissing zijnerzijds aangemerkt moet worden, laat ook deze zich het gemakkelijkst beschrijven als het resultaat van coördinatie van twee zinnen, namelijk de zin die de hoorder had moeten verstaan en de zin die hij wilde verstaan. Bij een dergelijke vergissing wordt aangenomen, dat de hoorder de zin wel degelijk goed heeft verstaan, maar persoonlijke redenen heeft iets anders te horen dan er werd gezegd. Pas door van beide zinnen als gegeven uit te gaan is een psychoanalytische duiding mogelijk. Eenzelfde analyse geldt voor verkeerd lezen.

Samenvattend kan gezegd worden, dat onder aanvaarding van de psychoanalytische interpretatie, versprekingen en andere vormen van vergissingen in de communicatie, linguïstisch beschreven kunnen worden als zinscoördinatie. Daarbij is buiten beschouwing gelaten waarom de spreker zijn verspreking veelal als genant ervaart. Een verklaring daarvan behoort tot het terrein van de psychologie. Tevens moet het aan de psychoanalytische duiding overgelaten worden welke zinnen bij de coördinatie betrokken zijn, al kan men daar in de dagelijkse omgang vaak ook gemakkelijk een hypothese over opstellen. Over de toehoorder kan echter opgemerkt worden, dat hij de verspreking zal opvatten als een reden om te zoeken naar de eigenlijke bedoelingen van de spreker. Vooral nu psychoanalytische inzichten omtrent de verspreking zijn gaan behoren tot het arsenaal van het gezond verstand. Gedacht binnen de theorie van de communicatie heeft de verspreking voor de toehoorders zo de status verworven van een natuurlijk teken voor een innerlijk conflict bij degene die de verspreking maakt.

Literatuur

- Chomsky, N. (1964): *Syntactic Structures*, Den Haag
- Chomsky, N. (1969): *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, Mass.
- Dik, S. C. (1968): *Coördination*, diss. Amsterdam
- Freud, S. (1912): *Zur Psychopathologie des Alltagslebens*, Berlijn
- Freud, S. (1933): *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, Berlijn
- Gleitman, L. R. (1965): 'Coordinating conjunctions in English' in *Language* 41
- Kraak, A. & W. G. Klooster (1968): *Syntaxis*, Culemborg
- Lakoff, R. (1975): If's, And's and But's about Conjunction in: C. J. F. Fillmore & D. T. Langendoen (eds.): *Studies in Linguistic Semantics*, New York.